213

شمالی تورك ادیبلرندن

عیاض اسحاقی

(محررك بر قطعه رسمی علاوه اولونمشدر .)

محرری

ز . ع

99

3486

A 3383

23

فیاتی ١ غروشدر

استانبول — « طنین » مطبعه‌سی

١٣٢٨

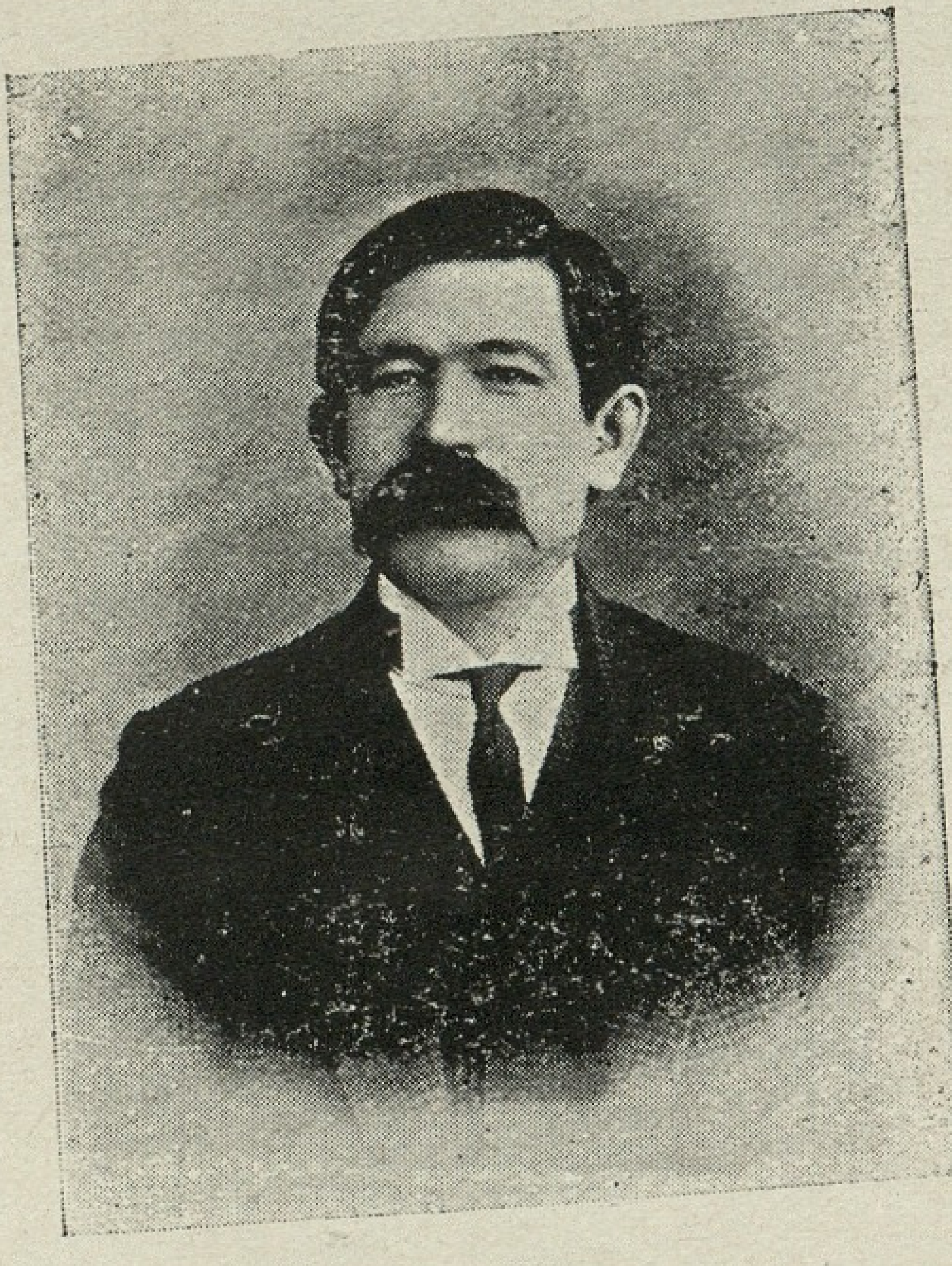

شمالی تورك ادیبلرندن

عیاض اسحاقی

TÜRK TARİH KU
TÜPHANESİ

شمالی تورك ادیبلرندن

عیاض اسحاقی

محرری

ن . ع .

استانبول — « طنین » مطبعه‌سی

١٣٢٨

شمالی تورك ادیبلرندن عیاض افندی

مستبد بر ادارەنك عصرلرجه مزاحمنی چکن ، بوکون بیله ظلم قامچیسنك مدهش ضربەلری آلتنده ایکل ایکلەین شمال تورکلرینك بویوك ادیبی عیاض افندی‌ی ، غرب تورکلری قارداشلریمزه تقدیم ایتمك ایستیورز .

ییکرمیدن فضله قیمتدار اثرلریله ، ملتنك بویوك بر احتیاج روحیسنی دفع ایتمەیه چالیشان بو محترم محرر ، غرب تورکلری قارداشلریمزجه طانینمەیه شایان بر سیمادر .

روسیەنك صوك اختلالنه قاریشدیغندن ، (۱۹۰٤) سنه ـ سندنبری بیك بلایه اوغرایان ، زندانلره آتیلان ، شمالك ئولدیریجی صوئوقلری ، بوز ییغینلری آرەسنه منفالره کوندریلن بومتین تورك ، اوچ سنه اول ، منفاسندن فراره موفق اولمش ایکن ، کچن مارتده ینه توقیف ایدیلەرەك تکرار « آرقانژەل » ولایتنك « مەزەن » قصبەسینه کوندەریلدی .

ایشـته ملت وانسـانیت یولنده بویله بویوك فدا کارلقلره قاتلانان ، غایت دقتلی واویانیق بر اسـتبدادك دائمی ترصداتی آلتنده ، سنەلرجه نفس « پترسبورغ » ده یاشـامقدن قورقمایان

بو غیور ادیب سیاسی ، نهایت ینه دیو استبدادك پنچهٔ قهرینه دوشدی !

قومیدیالری ، دراملری وبالخاصه اجتماعی وادبی رومانلریله کنج تاتار ادبیاتنه ، صاغلام اساسلر قوران واو ادبیاتك اك بویوك ناثری عنوانتی پك حقلی اولەرق قازانان عیاض افندی ، « قازان » ولایتنده کویلی بر امامك اوغلیدر .

تحصیل ابتدائیلرینی پدرلری نزدنده کوردکدنصوکره ، عالم اسلامك هرطرفینه طاغلمش اسقولاستیك مدرسەلرندن برنده علوم عربیه ومنطق تحصیل ایتمش واثنای تحصیلده ، پارلاق آثار ذکا اظهار ایلشدر .

مدرسه علومی ، محررك پك بویوك اولان احتیاجات روحیەسنی تطمین ایدەمدیکی کبی ، مدرسەلرك أسکی نظاملری ، قدیم ادارەسی ، کهنه اصول تدریسی جانی صیقدیغندن اونك سربست طبیعتی ، اسقولاستیك نظاماتنه قارشی چابوق عصیان ایتمش ؛ روحی ، درین احتیاجلرینی دفع ایچون باشقه ساحەلر آرامەیه باشلامشدر .

*
* *

او زمانك مدرسەلرنده ، غزته اوقومق ، پك بویوك بر قباحت تلقی اولونوردی : مدرسلر ، طلبەنك ألندن غزتەیی چکوب آلیر وتکدیر ایدرلر ایدی . بونکله برابر عیاض افندی ،

« باغچه سرای » ده منتشر « ترجمان » غزته‌سنی وسائر تورك غزته ورساله‌لرینی اوقومایه باشلامش ، وآز زمانده بر خیلی عثمانلی - تورك آثار ادبیه‌سنی وبالخاصه کمال وحامد بکلرك تکمیل آثارینی کوزدن کچیرمشدر . فقط بو آثار ، محررك یالکز حسیاتنی تهییج وخیالاتنی توسیع ایتدیکندن اوکا ، کافی غدای معنوی ویره‌مه‌مشدر .

محرر ، فنون وحقیقی ادبیات تحصیلینه پك محتاج ایدی : مدرسه علومی ، اونك دماغنی الفاظ عربیه واصطلاحات منطقیه ایله شیشیرمکدن باشقه برشی یاپمامشدی . ایشته شو ایکی بویوك احتیاج ، فن وادبیات تحصیلی احتیاجی ، عیاض افندی‌ده ، روس مکتبلرندن برینه کیرمك فکرینی طوغوردی ؛ وعیاض افندی مدرسه‌یی ترك ایدوب خصوصی صورتده روسجه تحصیل ایتمه‌یه باشلادی .

بو آندن اعتباراً عیاض افندی ، بر طرفدن تأمین معیشت مجادله‌سیله اوغراشیور ، دیکر طرفدن فنون جدیده اوکرنمکله ، ادبیات حقیقیه تتبع ایتمکله مشغول اولویور .

محرر ، تحصیلنی ، افکارینی ، آثارینی دماغنك مذکور ایکی احتیاجینه ونفسنه کووه‌نه‌رك بلا تردد حرکت ایتمه‌سنه مدیوندر .

عثمانلی - تورك ادبیاتی نه موضوع ، نه فکر ونه اسلوب

اعتباریله محرره هیچ برتأثیر اجرا ایده‌مه‌مش [١] ایکن ، روس ادبیاتی فکر وموضوع اعتباریله اوکا چوق تأثیر ایتمش ، اوکنه واسع وفیاض ساحه‌لر آچمشدر .

عیاض افندی ، بوصره‌لرده تأمین معیشت ایتمك وخصوصی معلمدن ، روسـجه تحصیل ایلك ایچون برآز پاره قازانمق أملیله « قازان » شهرینـك آیری بر محله‌سـنده مکتب معلمی اولمشدی ؛ بوراده اصول صوتیه ایله چوجوقلره الفبا وقرائت تعلیم ایده‌رك مکتبك بویوك بر اثر ترقی کوسـترمه‌سنه موفق اولمشدر .

* * *

عیاض افندینك ایلك اثر ادبیسی اولان « تعلمده سعادت » ، ١٨٩٨ ده نشر اولونمش ، فقط بو ایلك چوجوق ، وقتندن اول طوغمش اولدیغندن ، سـاحهٔ ادبیاتده هیچ بر اثر براقامایه‌رق غائب اولمشدر .

بونی متعاقب عیاض افندی ، « کله‌پوشجی قیز » عنوانلی حکایه‌سنی نشر ایتدی . حکایه ، چیقار چیقماز ، حقلی اوله‌رق ، مهم برموقع طوتدی وکنج ادبیات قوتلندی .

---

[١] عثمانلی - تورك ادبیاتی ، عیاض افندی‌یه : کوزل ، پارلاق ، باتاق ، وسائره کبی آنجق برقاچ کلمه یادکار براقمشدر !

یکی ادبیاتك مؤسسلرندن اولان عیاض افندینك ترجمهٔ حالی یازیلیرکن ، شمال تورکلرینك أسکی ادبیاتی حقنده‌ده بر ایکی‌سوز سویله‌مك ایجاب ایدییور : فی‌الحقیقه شمال تورکلرینك قدیم بر ادبیاتی وار ایدی ، بو أسکی ادبیات کمیةً ناقص اولدوغی کبی بالخاصه کیفیةً ضعیف ایدی ، پك چوروك اساسلر اوزرینه قورولمش ایدی . اولا : بو ادبیات ملته ، کندی قونوشدیغی جانلی دیل ایله دکل ، أسکی ، مهجور بر لهجه ایله خطاب ایدییور ایدی ؛ ثانیاً : انتخاب ایتدیکی موضوعلرك اکثریسی دینی اولمقله برابر ادبی اولانلری‌ده شرقك هر طرفنده چوق چیکنه‌نمش اولان - یوسف وذلیخا ، طاهر وزهرا کبی - موضوعلردن عبارت ایدی .

أسکی ادبیاتك استعمال ایتدیکی لسانی، ملت آکلامییوردی : أسکی ادبیات ، أسکی چغتای شیوه‌سیله وعربی ، فارسی کلمه‌لر وترکیبلرله طولو ، ثقیل وقوف بر اسلوبله یازیلییوردی ؛ قصه‌لر ، حکایه‌لر اوقونورکن ، موضوعك ذاتاً معلوم اولماسی اعتباریله آنجق آکلاشیلییور ، استعمال اولونان کلمه وترکیبلرك قطعیاً فرقنه واریلمییوردی .

بوندن باشقه شمال تورکلکی ، شاعر یتشدیرمکده پکده جومرد اولمادیغی کبی ، علی‌العموم ملتك سویهٔ علمیه‌سی‌ده پك یوکسك بولنمادیغندن ، أسکی ادبیات ، قصه‌لرینی ، غزللرینی ،

قصیده‌لرینی، ضرب مثللرینی ملتـه ازبرلتدیره‌جك کبی بیوك شخصیتلر یتشدیرمه‌مش ایدی .

یکی ادبیات ، باشقه یول طوتدی . بوکا خدمت ایدن تاتار شاعر وحکایه نویسـلرینك آثاری کویلی قولبه‌لرنده ، عمله دستکاهلرنده، زنکین تجار صالونلرنده‌اوقونیور، آکلاشیلیور ؛ اوقومق بیلن هرتاتار کندی دیلنی ، کندینی وکندی حیاتنی او اثرلرده بولیور ، کوریور وآکلایور : او اثرلرده کندی حیاتی ، آه وأنینلری وانواع سفالت وسعادتی تصویر ایدیلمش وکندینه ینه کندی لسانیله خطاب ایدیلمشدر .

یکی ادبیاتك ترقیاتنده، موفقیاتنده ملتك سویهٔ علمیه‌سینك کیتدکجه یوکسلمه‌سی‌ده بالطبع اجرای تأثیردن خالی قالمامشدر.

*
* *

« کله پوشجی قیز » محرری ایله یکی ادبیات ، یکی برقوت قازانمش اولیوردی .

عیاض‌افندی ، «کله‌پوشجی قیز»دن صوکره « بای اوغلی » حکایه‌سنی یازدی . فقط بونك انتشاری پاره‌سزلقدن طولایی تأخره اوغرامشدر .

کنج محرر ، بوصره‌لرده آمالندن برینـه نائل اولور : « قازان » شهرینك رسـمی مکتبلرندن « قازان ـ تاتار

دارالمعلمینی » نه کیرر [١] . بوراده دورت سنه (١٨٩٨ ـ ١٩٠٢) قاله‌جق و اکمال تحصیل ایله معلملك شهادتنامه‌سی آلمه‌یه موفق اوله‌جقدر .

عیاض افندی، بو صیره‌ده مشهور روس شاعری «پوشکین»ك « قاپودان قیزی » نام اثرینی ترجمه ایتمش (١٨٩٩) ، « ایکی یوز ییلدن صوکره انقراض » اسملی اثرینی یازمایه باشلامش (١٩٠٠) ، « ایکی عشـق » نام قومیدیاسـنی اتمام وَ « اوچ قادینله حیات » تیاتروسنی نشر ایتمشدر .

(١٩٠١) ده، عیاض افندی، سائر آرقه‌داشلریله برلکده « شاکردلك » اسمیله خفی وغیر رسمی برجمعیت تأسیس ایتمشلر وبوجمعیت نامنه « ترقی » غزته‌سنی چیقارمشلردر. « شاکردلك جمعیتی» تاتارلرك رئیس دینیلری اولان «اوره‌نبورغ مفتیسی»نك عطالتنی موضـوع بحث ایده‌رك روسـیه‌نك هرطرفنه کیزلی مکتوبلر ارسالیله تاتارلری انتباهه دعوت ایدییوردی .

عیاض افندی، برطرفدن بویله ارشادوظائفی ایله اوغراشیرکن دیکر طرفدن ادبی مساعی‌یه‌ده وقت بولیوردی: مشهور روس

---

[١] (قازان ـ تاتاردارالمعلمین) ی ، تاتارلردن روسجه معلمی یتشدیرمك ایچون آچیلمشـدر . بو مؤسسه ، فی‌الاصـل تاتارلری روسـلاشدیرمق مقصدیله تأسیس اولونمش ایسـه‌ده ، اکثریا ملتی سوه‌ن وروسلغه قاپیلمایان معلملر یتشدیرمشدر .

ادیب « غوغل » ك « أسکی زادکان » رومانی ترجمه ایدییور وکندیسی‌نك « دیلنجی قیزی » رومانی یازییوردی .

عیاض افندی، (١٩٠٢) ده «قازان ـ تاتار دارالمعلمین» نی بیتردی . « تصادف یاکه کلعذار » نام اثرینی‌ده اتمام ایلدی . « ایکی یوز ییلدن صوکره انقراض » اثر مهمینك اتمامی‌ده بو سنه‌یه مصادفدر .

*
* *

محترم محررك اونبش سنه‌لك حیات ادبیه‌سی ایکی دوره‌یه تقسیم اولونوب‌ده ، برنجیسنه « ملتپرورلك » ایکنجیسنه « عوامپرورلك » دوره‌سی دنیله‌بیلرسه ، برنجی دوره‌نك الڭ مهم اثری هیچ شبهه‌سز « انقراض » در . بناءً علیه « انقراض » ی قیصه‌جه تحلیل ایده‌لم :

« انقراض » ، روسیه‌ده ساکن تورکلرك اوچ عصرلق احوالنی تصویر ایدییور ؛ « انقراض » محررینك فکرینه کوره، اگر تاتارلر ، اون طوقوزنجی عصرده‌کی جهالت وتعصبلرینك ازاله‌سینه چالیشمازلر، واخلاقلرینی اصلاح ایتمه‌یه غیرت ایتمزلرسه یکرمی برنجی عصرك نهایتنده تماماً منقرض اوله‌جقلر ، اونلردن یالکز انقاض قاله‌جقدر .

اثرك مقدمه‌سنده « انقراض علامتلری » تسمیه اولونان عوامل شونلردر :

١ — جاهل، متعصب، هردرلو مسائل اجتماعیه وبالخاصه مسائل دینیه‌ده کندی چورومش فکرلرینی ملته زورله قبول ایتدیره‌ن ، ملتك کافهٔ مقدراتنی اداره ایتمك ایسته‌ین وبو حرکتلریله ملتی انقراض اوچورومرینه طوغری سوروکله‌ین « صنف علما » ؛

٢ — دارالعرفان اولان مکتب ومدرسه‌لرك فقدانی ، موجودلرنده تحصیل اولونان معلوماتك هیچ برایشه یارامامه‌سی وَمکتب ومدرسه‌لرك اصلاحنه اهمیت ویریلمه‌مه‌سی ؛

٣ — ملته خدمت ایده‌جك ذوات ، آشاغی طبقه‌دن یتشدیکلرندن تأمین معیشت قورقوسیله فکرلرنده ثبات واستقلالك یوقلغی ؛

٤ — تاتارلرك ، جهالتلرینی اعتراف ایتمه‌یوب ، آوروپا معارفندن حصه‌مند اولمه‌یه چالیشمامه‌لری ؛

٥ — تاتارلرك ، هرایشلرنده ، ثباتسزلق و متانتسزلك کوسترمه‌لری .

« انقراض » ك تصویرینه کوره ، تاتارلرك زنکینلری ، اون طوقوزنجی عصرده دوکونلر وسائر فائده‌سز مجلسلر یاپه‌رق ثروتلرینی تلف ایدییورلردی ؛ « صنف علما » بر طاقم

بوش مسئله‌لر احداث ایده‌رەك بیهوده مناقشه‌لرله وقت کچیرییورلردی ؛ روس حکومتی ، تاتارلری روسجه اوقوتمق ایچون مکتبلر آچییور ، فقط « صنف علما » ، روس مکتبلرنده اوقومه‌نك حرام اولدوغنه فتوی ویرییور ، مسئله ، دینی برشکل اکتساب ایتدکدنصوکره اهالی غلیانه کلییور ، هجرته قالقیشیور وَ مهاجرینك قسم اعظمی یولده و کیتدیکلری یرده سفالت ایچنده ئوتوب بیتیوردی ؛ « الفبایی نصل اوکره‌تملی ؟ أسکی اصول ایله‌می ، یکی اصول ایله‌می ؟ » مسئله‌سی ، امثالی کبی دینی شکله کیره‌رك اصول جدیده واصول قدیمه منازعه‌سی چیقییور ، أسکی ویکی اصول طرفدارانی بوغاز بوغازه کلییور ، متعصب علما ، قولای ومعقول اصول ایله چوجوقلری تعلیم ایتمه‌نك حرام اولدوغنه فتوی ویرییوردی ؛ اهالی ، کندی ملی معمولاتنی براقوب مودا دوشکونی اولویوردی ؛ عصرك ابتدالرنده تاتار تاجرلری بوتون آسیایی دولاشوب تجارت ایدرلر ، جسیم فابریقه‌لر تأسیس ایده‌رەك صنایعك ترقیسنه چالیشیرلرکن ، نهایتلرینه طوغرو تجارت تدنی ایدییور ، افلاسلر چوغالییور ، فابریقه‌لر تعطیل اولونیوردی ؛ أرککلر آره‌سنده عیاشلق ، قادینلر آره‌سنده فحش وسفاهت حکم فرما اولویوردی .

اون طوقوزنجی عصر بویله مؤسف برروشده کچدکدنصوکره یکیرمنجی عصرده تاتارلر ، انتباه وترقی علائمی کوستریورلر:

ملی ادبیات ترقی ایدییور ، ملی تیاترونك لزومی تجدد پرورلر طرفندن نظر اعتباره آلنمه‌یه باشلییور ؛ روس مکتبلرنده اوقومه‌نك یکده اوقدر ضررلی برشی اولمادیغی تصدیق ایدیلییور ، حتی قیز چوجوقلرك تحصیللرینه بیله اهمیت ویریلیور ؛ حیات اجتماعیه‌ده قادینلرك موقعی ، حقوقی تصدیق اولونمق ایسته‌نیلیور .

بو عصرك نصف اولینه طوغرو ، ملتك « فکرلیلر » ی آره‌سنده یکی برجریان واردر : بونلر ادبی ، فنی ، تاریخی اثرلر نشر ایتمه‌یه ، کویلره کیده‌رك اهالی‌یی اویاندیرمایه ، فقرا وایتامك تربیه‌سنه مخصوص اولمق اوزره جمعیتلر تأسیس ایتمه‌یه باشلایورلر ؛ ملی تیاترولر اوینانیور ، ملی غزته‌لر نشر اولونیور ؛ غزته‌لر املا وادبی لسان مسئله‌سینه ، تجارت ، زراعت ، وصنایع امورینه دائر مفصل مقاله‌لر نشر ایدییورلر ؛ فقط بو انتباه سونه‌جك برمومك صوك پارلاییشی قیلنلندر : بوتون بو فعالیت اکثریا نظریاتده قالییور ، فعلیاته گچنجه اونده بری یاپیلمیور !

اصلاح مقصدیله مدرسه‌لرك أسکیلری ییقیلیور ، یکیلری تأسیس اولونامایور ؛ برچوق مستعد گنجلر شدید آرزولرینه رغماً فقر و ضرورت یوزندن تحصیل ایده‌میورلر ؛ کویلیلرك اکثریسی زنکینله‌شمك مقصدیله شهرلره طوپلمشلر ، یك آز

براجرتله عمله‌لك ایدییورلر ، فقط عمله حیاتی اونلری أزییور، آره‌لرنده ورم وسائره كبی ساری خسته‌لقلر تعمم ایدییور ، عائله كچیندیرمك ایچون مقدار كافی پاره قازانامادیقلرندن بونلر آره‌سنده أوله‌نمه‌مك مودا اولیور ! بوندن طولایی تاتارلرك عددی كیتدكجه تناقص ایدییور . یكرمنجی عصرك نهایتلرینه طوغرو تاتارلر آجینه‌جق بر حاله كلییورلر : زراعت ، چالیشان أللردن محروم قالییور ، تجارت طورییور ، صنایع محدود دائره‌لره منحصر قالییور ؛ ادبیات سونمه‌یه یاقلاشمش ، رسم ایله موسیقی — بو ایكی دلبر همشیره — بری ذاتاً طوغاركن ورم قاپییور ، دیكری پك كنج ایكن خسته دوشویور ، حالبوكه اخلاقسزلغك كوكی كیتدكجه ده‌رینله‌شیور !

ییكیرمی برنجی عصرك حلولی ، تاتارلر آره‌سنده فائده‌لی هیچ بر جریان حاصل ایتمه‌یور؛ بوعصرده ، تاتارلر آره‌سنده یكی برخسته‌لق ظهور ایده‌رك افراد ملتك همان یاریسنی خاك هلاكه سرییور ! بومهلك خسته‌لق برتاتار دوقتوری طرفندن تشخیص اولونیور ، علاجی بولونیورسه‌ده آرتق پك زیاده یاییلدیغندن بردرلو اوكی آلینامیور ! بو خسته‌لق نتیجه‌سنده ، اوچ آی اول تاتارلرله طولو اولان محله‌لر بوش قالییور، بعض جامعلرك جماعتی توكه‌نیور ، مدرسه‌لر ، خرابه حالنی آلییور ؛

بوفلاكتلر اوزرينه آرتق هر كس بدبين اولويور، حياتدن يوز چويرييور !

محرر، تاتارلرك صوك براثر حيات دها كوسترمه‌سنه مساعده ايدييور : وفياتك كثرتندن يتيملر چوغالديغى جهتله حس شفقت غليانه كليور ؛ بيكس چوجوقلرى تربيه ايتمك اوزره جمعيتلر تأسس ايدييور ، بويولده اهالي‌يى تشويق مقصديله غزته‌لر نشر اولونيور، فقرا منفعتنه تياترولرده اويونلر اوينانيور، قونسرلر ويريليور ، دارالايتام ودارالعجزه‌لر آچيليور ؛ فقط بوتشبثلردنده آدام ــ عقللى برشى چيقمايور، چوق سويله‌نيور، آز ايش كوروليور ! بناءً عليه بيكس چوجوقلرك برقسمى تنصر ايتمه‌يه ، ديكر برقسمى ديلنجيلك وسرسريلك عالمينه آتيلمه‌يه ، اوچونجى برقسمى‌ده ناموسلرينى صاته‌رەق حياتلرينى قازانمايه مجبور اولويورلر؛ كيت كيده اهالى بوحاللره‌ده آليشيور، بواحوال ، عادت حكمنى آلييور : غزته‌لر آرتق بونلردن بحث ايتمه‌يورلر .

بوسنه‌لرده خلق آره‌سنده نوميد ، حزين شرقيلر سويله‌نيور؛ ملتى جداً سوه‌ن شاعر ، اديب ، مورخ ومحررلرك قسم اعظمى وفات ايتمش ، قالانلرده روحلرينى ، غيرتلرينى غائب ايتمشلر : نه يابسونلر ، اللرندن هيچ برشى كلميور !....

فانتازيست محرر ، اثرينى ، « قازان » توركلكنى تمثيل ايدن

بر شخصك وفاتيله بيتيرمك ايستيور : بو شخص ، ايلك اهتدا ايدن « بولغار » خانينك آداشي مورخ جعفر افندي در .

جعفرافندي ، پك چوق تاريخي حكايه‌لر ، تاريخ كتابلري تأليف ايده‌رك همشهريلرينه كنديني طانيتديرير ، وتقدير ايتديرر . فقط زاواللي مورخ يازيلرنده ماضي ايله حالي مقايسه ايتمكدن ، كندي حالني ، كندي اميدسزلكني اظهار ايلكدن باشقه برشي ياپه‌ماز . ييكرمي برنجي عصرك طوقسان يدنجي سنه‌سنده اجرا ايديلن تحرير نفوسده ــ معهود خسته‌لق طولاييسيله ــ بوتون تاتارستانده آنجق ٣،٨٠٠ تاتار موجود اولديغي آكلاشيليور ! جعفر افندي ، تاتارلردن قالان آثار عتيقه‌يي طوپلامه‌يه قرار ويرييور ، « وولغا » نهري ساحلنده كائن ، تاتارلرك اولجه كثرتله بولوندقلري شهرلري طولاشييور . بو شهرلرده‌كي جامعلر ، مدرسه‌لر ، وسائر مباني عموميه يرلي آثار عتيقه جمعيتلري اداره‌لرينه كچمش بولونيور . مورخ افندي ، خرابه‌لره حزين ومتأثرانه نظرلر عطف ايتديكدن صوكره « قازان » شهرينه دونيور ، زوجه‌سي « سويم بيكه [١] » يي ، ئولو چوجوق طوغورمش ، حال احتضارده بوليور ، « سويم بيكه » يي تدفين ايتدكدنصكره « وولغا » نهرينك صاغ ساحلنده كائن تاتارلرك اك قديم پايتختلري « بولغار » شهرينه كيدييور .

[١] صوك « قازان » ملكه‌سنك اسمي ده « سويم بيكه » ايدي .

اوراده تاتارلرطرفندن بيك اوچ ييل اول بنا ايديلن يوكسك
بر جامع منارەسى واردى . جعفر افندى ، منارەنك آلتنه
اوطوريور ، تاتارلرك تكميل وقوعات تاريخيەلرينى خاطرلايور :
حزين ، حزين دوشونيور ؛ ييكرمى برنجى عصرك نهايتلرينه
طوغرو سويلەنن آجيقلى تاتار شرقيلرينى سويليور ؛ آغلايور ،
كنديندن كچيور ؛ بردنبره شدتلى برروزكار اسمەيه باشلايور ؛
جعفر افنديك كوز اوكنه « سويم بيكه » نك خيالى ديكيليور :
« نه بكلەيورسك ؟ هايدى كيدەلم ! » دييور كبى اولويور ، ديركن
مناره ييقيلويرييور : جعفر افندى ، فجيع بر صورتده طاشلر
آلتنده قالەرەق أزيليور !.....

اثرك خلاصة الخلاصەسى بوندن عبارتدر .

محرر ، بو اثرينى نه مقصده مبنى يازديغنى ، كتابك خاتمەسنده
شويله بيان ايدر : « .... مقصدم ، سزى بو خصوصده
دوشونديرمك ، جدى بر صورتده ملته خدمت ايتمەنك لزومنى ،
« خدمت مليه » نامنى ويرملك ايستەديكمز بعض اساسسز
شيلردن هيچ بر نتيجه چيقماياجغنى آكلاتمقدر . »

« كلەپوشچى قيز » و « باى اوغلى » اسملى رومانلرنده ،
پك مهلك امراض اجتماعيەمزى كوچوك بر محيطده ، محدود
بر زمانده تشخيص ايتمكله تطمين حسيات ايدەمەين عياض
افندى ، « انقراض » نده ايكى عصرلق بر تاريخى وقوعه بر

ملتك مقدراتنی کورمك وکوسترمك ، ملتی خراب ایدن عواملی آکلاتمق وبو صورتله ملتنه قارشی وظیفه‌سنی ایفا ایتمك ایستیور .

بواثر، برقیمت ادبیه‌دن زیاده برقیمت اجتماعیه‌یه وتربیویه‌یه مالکدر . محرر ، ملتنه‌استقبالی کوستره‌رك : «بوحالکده دوام ایدرسه‌ك ، ایکی عصرصوکره سندن یالکز انقاض قاله‌جقدر ! » دییور .

اثر ، تاریخی واجتماعی نقطهٔ نظردن پك محق وشدید اعتراضلر ، تنقیدلر جلب ایده‌بیلیر . بونکله برابر بو اثر ، ۱۹۰۶ - ۱۹۰۷ انقلابنده تاتارلرك کوستردیکلری حرکات ملیه‌نك مؤثرلرندن بری عد اولنه‌بیلیر .

اثر نشر اولوندیغی زمان هر اوقویان آغلایه انقراضدن قورتیلمه‌یه چالشمش وبردفعه اوقویان برقاچ دفعه دها اوقومشدر .

*
* *

عیاض افندی ، ۱۹۰۲ قازان دارالمعلمینی‌نی بالاکمال « اوره‌نبورغ » ده « مدرسهٔ حسینیه » یه فنون جدیده معلمی اوله‌رق جلب اولونمشدی .

« مدرسهٔ حسینیه » ، « اوره‌نبورغ » شهرنده تاتارلرك حمیتلی مشهور زنکینلرندن حسینوفلر طرفندن تأسیس ایدیلوب

يينه اونلر طرفندن اداره اولونان اعدادی درجه‌سنده بر مکتبدر .

ایچروسنده علوم عربیه‌ده تدریس اولونور . عیاض افندی ، مدرسهٔ مذکوره‌یه کلیر کلمز ؛ اوراده تطبیق اولونان نظام واصوللری شایان تنقید بولمش وبعض اصلاحات اجراسنه قالقشمشدر . بو اصلاحات مسئله‌سنده عیاض افندی ایله دیکر معلملرك نقاط نظری برلشه‌مدیکندن بر سنه صوکره معلملکی ترك ایلمش وبوصورتله طلبه ، عیاض افندینك فن درسلرندن ، ادبی مصاحبه‌لرندن محروم قالمشدر .

عیاض افندی ، (١٩٠٣) ده « قازان » ه دونه‌رك ، دارالفنونه کیرمك ایچون حاضرلانمه‌یه باشلامشدی . فقط پدر ووالده‌لری بالذات « قازان » ه کله‌رك کندیلریله برابر کویلرینه آلوب کوتورمشلر ، واوصره‌ده پدرلری اماملغی ترك ایتدیکندن عیاض افندی ، اونك یرینه امام انتخاب اولونمش ودرحال یکی مکتب بناسنه باشلامشدر .

محررك ، اماملغی چوق دوام ایتمیور : (١٩٠٤) سنه‌سنده ، روسیه‌نك هر طرفنده حرکات انقلابیه باش کوستردیکندن ، بزم حق وترقی طرفداری محرریمزده بالفعل سیاسیاته‌قاریشیور : عمله وکویلولرك حقوقنی مدافعه ایله اوغراشیور ؛ «پترسبورغ» ه کونده‌ریلن مسلمان مرخصلر آره‌سنده بولونیور ؛ « قازان »

ولایتی کویلرنده ، کویلیلری طلب حقوقه دعوت ایده‌رەك « مه‌تینغلر » یاپیور ؛ نطقلر ایراد ایدییور .... بونی خبر آلان روس ضابطه‌سی مشارالیهی تعقیبه قویولدیغندن تکرار « قازان » ه دونیور .

بو ، « قازان » ك تام قاینادیغی زماندر : اوراده‌ده اجتماعلر ، مه‌تینغلر ، نطقلر .... طلبه طرفندن یاپیلان بر اجتماعده عیاض افندی‌یی ضابطه توقیف ایتمك ایستیورسه‌ده ، موفق اولامیور ؛ فقط او آندن اعتباراً عیاض افندی روسیه‌ده کیزلی یاشامق مجبوریتی آلتنه کیرمشدر .

*
* *

روسیه‌ده بر آز حریت مطبوعات بلیرمه‌سیله « قازان »ده ، آق‌چوره اوغلی یوسف بکك ادارهٔ تحریریه‌سی آلتنده ، « قازان مخبری » آدلی بر غزته نشر اولونمه‌یه باشلامشدی . عیاض افندینك بو غزته‌یه یازدیغی اختلالپرورانه مقاله‌لر — غزته‌نك مسلکی اقتضاسی — طبع اولونامادیغندن ، (١٩٠٦) سنه‌سی مسلکداشلریله تأسیس ایتدیکی « طاڭ ییلدیزی » غزته‌سنده خلقك حقوقنی طلب ومدافعه ایتمشدر . غزته‌نك حقیقی باش محرری ، روحی ، عیاض افندی ایدی . مشارالیه بوراده بر چوق سیاسی مقاله‌لر ، تفرقه صورتنده ادبی ، اجتماعی حکایه ومکتوبلر یازمشدر . غزته ، بیکلرجه نسخه طبع اولونوب

کویلره فابریقه‌لره طاغیلیور ؛ سویله‌ره‌ك ، آکلاشیله‌ره‌ق اوقونیوردی .

عیاض افندینك ، ضابطه طرفندن ایکنجی دفعه توقیفنده « قازان » ده اوطورمه‌سی منع ایدیلوب کوینه کوندریلدی . کوینده تکرار توقیف ایدیله‌ره‌ك « چیسطای » سنجاغی حبسخانه‌سنه کونده‌ریلوب ، اوراده ایکی آی قدر قالدی . وَ بو اثناده « زندان » اسملی اثرینی یازه‌ره‌ق محبس خاطراتی تصویر ایتمشدر .

محبسده ایکن « قیزیل یار » ناحیه‌سی اهالیسی طرفندن روسیه‌نك برنجی مجلس مبعوثانی انتخاباتنه منتخب ثانی انتخاب اولونمش ایسه‌ده انتخاب هیئتی بوانتخابی تصدیق ایتمه‌مشدر .

(۱۹۰۷) سنه‌سنك شباطنده محبسدن چیقاره‌ق تکرار « قازان » ه کلمش ایسه‌ده حزیرانده تکرار حبس اولونوب تشرین اولده « آرقانژه‌ل » ولایتنه نفی ایدیلمشدر . سکز آی قدرمنفاده سوروندکدنصوکره منفاسندن فرار (۱۹۰۸ تموزنده) ایده‌رك « پترسبورغ » ده کیزلی‌یاشامایه باشلامشدر . فقط تعقیب اولوندیغنی حس ایتدیکندن (۱۹۰۹) سنه‌سنك ایلك بهارنده استانبوله کلمش ،بعض محررلرله طانیشمش ، حتی عثمانلی ـ تورك حیات تحریریه‌سنه داخل اوله‌ره‌ق «صراط مستقیم» مجموعه‌سنده اصلاح لسان مسأله‌سنه دائر برقاچ مهم مقاله نشر ایلمشدر .

لکن استانبول محیطی فقر فکریسیله عیاضی چابوق طویوردیغندن « پترسبورغ » ه دونه‌زه‌ك یازی قه‌لاندیاده کچیرمش ایسه‌ده یاقالانمق قورقوسی بر دها استانبوله کمه‌سنی انتاج ایتمش وفقط ینه چوق قالامیه‌ره‌ق (١٩١١) ده تکرار « پترسبورغ » ه کیتمش ایدی . کچن مارتده « پترسبورغ » سوقاقلرنده سیویل پولیس طرفندن توقیف اولونه‌ره‌ق بر مدت محبسده قالدقدنصوکره « آرقانژه‌ل » ولایتنك « مه‌زه‌ن » قصبه‌سنه نفی ایدیلمشدر .

*
* *

عیاض افندی ، عوام ایچون یازی یازار ، دە‌ریندن کورر بر محرردر. اثرلرنده بالخاصه تاتار امام‌لرینك وتاتار طلبه‌لرینك حیاتی کمال‌وقوفله تصویر اولونمش، عوام‌صنفی تاتار قادینلرینك احوال روحیه‌لری الك اینجه نقطه‌لرینه قدر تدقیق اولونمشدر . قومیدیالرنده‌اسکی عادتلر ، باطل اعتقادلرله اکله‌نیر ، حیات اجتماعیه‌نك کولنج نقطه‌لریله استهزا ایدر .

آثاری لغاتجه زنکین ، اسلوب اعتباریله ساده وصافدر ؛ اصلا مطنطن وسوسلو دکلدر واولاماز؛ چونکه محررك اثردن مقصدی « لفظ » دکل ، « معنا » در . قارئلری‌ده مقصدسز

وفائده‌سز شیلره قولاق آصمایان ، دماغ وقلبك حقنی قولاق ایچون فدا ایتمه‌ین آدملردر .

ذاتاً محرك ، پرذوق وشعر اوطه‌لرده مستریح وعاطل اوطوروب اسلوب سوسله‌مه‌یه وقتی یوقدر : آثارینی زندانلرده ، منفالرده ، مظلم وصوئوق اوطه کوشه‌لرنده ، آرقه‌سندن قوغولان بر قاچاق حیاتی کچیریرکن یازار ، علی العجله مطبعه‌یه ویرر .

عیاض افندی ، پك سرعتله یازار ومسوده‌لرینی پك آز تصحیح ایدر . انتخاب ایتدیکی موضوعلر ملی واجتماعی اولوب عوام اهالینك چکدیکی مشاق ومزاحم درین بر وقوفله تصویر اولنور .

ملی واجتماعی رومانلری کویلو قولبه‌لرنده ، عمله دستکاهلرنده ، زنکین صالونلرنده حاصلی هر اوقومق بیلن تاتار طرفندن اوقونوروا کلاشیلیر ؛ تیاترووده درامری ، قومیدیالری اوینانیر ، حضار کندی لسانلرنده تصویر ایدیلن صفحات حیاتلرینی سیر ایدر ؛ اثرك مکملیتی نسبتنده بر مهارتله اشخاص وقعه‌یی تمثیل ایدن تاتار آقتور وآقتریستلرینی آلقیشلره ، چیچکلره بوغار..... « اوچ قادینله حیات » ، « آلدم ویردم » درامری ، « ایکی عشق » قومیدیاسی دفعاتله صحنه‌یه وضع ایدیلمش ، سوره‌کلو آلقیشلره مظهر اولمشدر .

« معلم » اسملی تیاتروسی ایسه حکومت طرفندن منع ایدیلمشدر .

*
* *

« قازان » ده ، « عصر » کتبخانه‌سی ، عیاض افندینك مؤلفاتنی بر مجموعهٔ آثار حالنده طبع ونشر ایتمکده‌در.

شیمدیلك اوچ جلدك مندرجاتی اعلان اولونمش ونشره باشلانمشدر، که شونلردر:

برنجی جلد: محررك ترجمهٔ حالی؛ « بو نصل حیات؟ » (رومان)؛ « تصادف یا که کلعذار » (رومان)؛ « بای اوغلی » (رومان).

ایکنجی جلد: « فامیلیا سعادتی » (حکایه‌لر)؛ « کله‌پوشجی قیز » (حکایه)؛ « ایکی کوچوك حکایه ».

اوچونجی جلد: « جمعیت » (قومیدیا)؛ « اوچ قادینله حیات » (درام)؛ « ایکی عشق » (قومیدیا)؛ « آلدم‌ویردم » (درام).

بونلردن باشقه اثرلری: « قیامت » (قومیدیا)؛ « معلم » (درام)؛ « تعلمده سعادت » (حکایه)؛ « دیلنجی قیزی » (رومان)؛ « عسکر » (حکایه)؛ « انقراض » (رومان)؛ « زندان » (محبس خاطراتی)؛ « قاپودان قیزی » (حکایه، روسجه‌دن ترجمه)، « أسکی زادکان » (حکایه، روسجه‌دن ترجمه) در. برده غیر مطبوع ایکی حکایه‌سیله، طبعی منع ایدیلن بر تیاتروسی واردر.

TÜRK TARİH KU... KÜTÜPHANESİ

*
* *

لسان مسئله‌سینه دائر ، عثمانلی تورکجه‌سیله «صراط مستقیم» مجموعه‌سنده نشر ایدیلن مقاله‌لرینك بر قاچ سطرینی آشاغی‌یه نقل ایدییوروز ؛ تا که قارئلریمز ، عیاض افندینك افکارینه ، طرز محاکمه‌سنه ، اسلوبنه دائر بر فکر ایدینه‌بیلسون .

*

« تصویر افکار » غزته‌سی محررلرندن سلیمان نظیف بکه :

« لسان مسئله‌سی ، سزك عثمانلی تورکلری ایچون دخی بر مسئلهٔ حیاتیه اولدوغندن طبیعی بو مسئله‌یی اطرافلیجه مذاکره ایتمك ارباب قلمك وظیفه‌سیدر . فقط بو مسئله‌ده‌کی ایکی آیری مسلکی آکلامق ایچون بونلرك مسلك اساسیلری بیننده‌کی فرقی ایی بیلمه‌لیدر . « ادبی لسان » طرفدارلریله « ساده لسان » طرفدارلرینك کوچوك بر تاریخلرینی‌ده بیلمك پك لازمدر .

» آوروپا تاریخنده پروتستانلغك اك صاغلام تملی ساده وعوام لسانی ایدی . ره‌فورماتورلر ، « کتب مقدسه آکلاشیلمق ایچون یازلمشدر . » دیه آنلری هر ملتك لسانینه ترجمه ایتمه‌یی موافق کورورلردی . ره‌فورماسیونك علیهنده اولان قاتولیکلر ، لاتین لساندن باشقه بوتون لسانلری « قابا لسان » دیه یاد ایدوب : « او لسانلرده کتب مقدسه‌نك فکر ومقصدی آکلاشیلاماز وکتب مقدسه‌نك فکری عوام ایچون

اولمایوب خواص ایچوندر » دیه دعوا ایدییورلردی ؛ فقط بوتاریخ درسی بزم عثمانلی تورکلرینه تأثیر ایده‌مدی . آنلره لسان مسئله‌سی حقنده ساده‌لك فکرینك محسناتنی تصدیق ایتدیره‌مدی . آنلر ، حالا قاتولیك پاپاسلرینك نیجه عصرلر مقدم سویلدیکلری سوزلری ، دلیل اوله‌رق کوستریورلر ...

» مکاتب عالیه کورمه‌ین ، لسان فارسی وقواعد عربیه بیلمه‌ین فقط تورکجه اوقویوب یازه‌بیلن ۱۵ میلیون عثمانلی تورکلرینی نه‌یاپه‌جقسکز ؟ « افندم ، دیلکز قابادر ، سزك آکلادیغکز لسانله یازارسه‌ق بزم کاتب افندیلرك ، یوکسك تربیه کورمش ذواتك خاطری قیریله‌جق ، سز دورك ! سزه نه سیاست ، نه ادبیات ، نه معارف لازم ! » می دیه‌جکسکز ؟ آناطولی تورکلرینك فکرلرینی اویاندیروب آنلره محیطلرینك نه‌اولدیغنی بیلدیرمك ، سزك وظیفه‌کز دکلیدر ؟

» بناءً علیه سز ، وطنکزه ملتکزه خدمت ایتمك ایسترایسه‌کز ، طبیعی افراد ملتك اك چوق آکلادیغی دیل ایله یازه‌جق وبو سایه‌ده ملیت وقومیت فکرلری اویاندیرمه‌یه چالیشه‌جقسکز ؛ بر پادشاه ، ایکی پاشا ، اوچ شاعر ایله قوجه بر مملکتی اداره ایتمك زمانلری کچدیکی کبی استانبولك اوچ شاعری ، درت کاتبی ، بش محرری ایله افکار عمومیه اویدرمق زمانی ده کچمشدر . مملکتکزك ادارهٔ سیاسیه واجتماعیه‌سی عوامه محتاج اولدیغی کبی

ادبیاتکزده عوامك آكلادیغی طرزده یازیلوب آنلرك منفعتنی محافظه ایتمه‌لی ، و آنلرك ادبیاتی اولمالیدر ! اویله اولمازسه ، محررلرکز قارئسز قاله‌جق ، یازدیغکز کتابلر سوقاقلره آتیله‌جق ، عوامکز أسکی خرافاتله زهرلنمکده دوام ایده‌جك ، وسزك هر حرکت مدنیه‌کزه قارشی مخالفلرکز دائما ٣١ مارت حادثه‌سی کبی حادثاتك ایقاعنده کوچلك چکمیه‌جکدر . »(صراط مستقیم ، جلد ٢ ، عدد ٤٦ .)

*

علی نصرت بکه :

« سز عوام ایچون کتابلر یازدیکز ، رساله‌لر نشرایتدیکز ، مکتبلر آچدیکز ، قونفه‌رانسلر ویردیکزده‌می عوام آكلامادی؟ محررلریکز آنلره عالی فکرلری آكلاتمق ایستدیلرده ، عوام : « بو فکرلرکز پك عالی ، بزه بایاغی فکرلر سویلیکز ! » دیدیمی؟ محمد امین بکك شعرلرینی آكلایانلر ، سزك یازدقلرکزی آكلامازلرسه ، قباحت کیمکدر ؟ « ثروت فنون » ده‌کی مقاله‌کزده ١٤٤٠ کلمه‌نك یالکز ٣٦٨ ی تورکجه ، اونك‌ده چوغی اداتدر ؛ برکویك سفالتنه مقابل بر عائله‌نك سعادتنی تأمین ایدن برصنفك بولونماماسی بزم تورك تاریخنك‌اك بویوك مابه‌الافتخاری اولدیغی کبی اجتماعی ترقیاتمز ایچون‌ده بو کبی اجتماعی بر مانع

ترقینك اولمادیغی پك سوینیله‌جك بر حقیقتدر. تاریخك یاپمادیغی خواص وعوام صنفنی طیبعی علی نصرت بك وآرقه‌داشلری یاپامایه‌جقدر. بز، تورکلر دیموقرات بر ملتز، هر وقت سلطانلریمز، خانلریمز، وزیرلریمز وعالملریمزله مناسباتمز آرقه‌داشجه‌سنه، برادرجه‌سنه اولمش در. طبعاً دیموقرات اولان بزلر، عوامك منفعتنی کوزه‌تمه‌یه مجبورز.

» مثلا سزك ادبیاتکز شمدیکی کبی یالکز استانبولده بر قسم خلق طرفندن اوقونمایوب آناطولینك کویلرنده، قافقاس طاغلرنده، آذربایجان شهرلرنده، « وولغا » نهری ساحللرنده اوقونوب آکلاشیلیرسه دها ایی اولمازمیدی؟.. اوزمان ادیبلرکز، ادبیاتله هیچ مناسبتی اولمایان حکومت قلملرنده تضییع عمر ایتمزلر، حر یاشارلردی. « (صراط مستقیم، جلد، ٢. عدد ٥٠)

*

عیاض افندینك، « تورك درنکی » نامنه ویریلوب « سنین » غزته‌سنك ٢٧-١٠٠٣ و ٢٨ - ١٠٠٤ نومرولرنده نشر اولونان « تاتار ادبیاتی » نه دائر قونفه‌رانسنی عین مقصدله بورایه درج ایدییورز:

افندیلر ،

قازان تاتارلری دنیلن شمال تورکلری ، بویوك تورك عرقنك بر بوداغی اولمقله برابر ، یاشادقلری موقع واقلیمك تأثیریله ، دیکر تورك شعبه‌لرینك چوغندن خیلی فرقلیدرلر . قازان تاتارلرینك حیاتلری ودوشنجه‌لری ، علی‌الخصوص سزك استانبول تورکلرینك حیات ودوشنجه‌لرینه هیچ مشابه دکلدر .

قازان تاتارلری، سزك وولغا دیدیککز « ایدیل » نهرینك طرفینده یاشارلر . اورانك هواسی ، بورانککنه بکزه‌مز — : قیشی بش آی سوره‌ر وپك شدتلیدر . « ایدیل » بوز طوتار. اوستندن یوکلی واغونلر چکیرلرده صاللانماز بیله . درجهٔ حرارت ، تحت‌الصفر (٣٥) ه قدر اینه‌ر . سنه‌نك یاریسنده ، بوتون مملکت ایکی ، اوچ آرشین درینلکنده قارله اورتیلی قالور . تارلالر ، مرعالر ، باغچه‌لر ، أولر ، یوردلر ، هر شی قار آلتنده‌در . ایدیل حوضه‌سی بم بیاض بر قار دکزی کسیلور . صوئوقدن اولمه‌مك ، طبیعتك بو مدهش تخریب قوتی آلتنده ازیلمه‌مك ایچون اوراده یاشایان انسانلر ، اوجی بوجاغی کورونمیه‌ن قار اردوسیله ، اوتوز اوتوز بش درجه‌یه

يتن صوغوقله ، صاواشمق مجبوريتنده‌درلر . استانبولده كورديككز كبی اينجه تخته ويونغه‌لردن ياپلمش أولر او اقليمده كيمسه‌يی بارينديراماز . مانغالله ۳۵ درجه برودته قارشی قونيلاماز . بز ، شمال توركلری قالين چام آغاچلرينك كوتو- كلرينی دويروب ، بربری اوزرينه قويوب ، اورمان يوصونلری ايله پرچينله‌يه‌رك ، صاغلام أولر ياپارز واونك ايچنه فرون قادار قوجامان يرلی اوجاقلر قورارق متصل آتش ياقارز . بو صاغلام أولری بنا ايتمك ، بو قوجامان اوجاقلره اودون يتشديرمك ايچون قيشين پك چوق چاليشمق لازمدر . صوئوق ، يورديمزدن باشقه البسه‌مزكده ، ييه‌جك وايچه- جكمزكده صاغلام ، مقوی ، مغذی ، حرارتبخش اولماسنی اقتضا ايتديرر . هر شمال توركنك آتی ، صغری ، قويونی اولمق ضروريدر . صوكره ، بوحيوانی بسله‌مك ، بارينديرمق‌ده لازمدر . بوتون بونلری تدارك ايتمك ايچون چاليشمق ، هم ده پك چوق چاليشمق مجبوريتنده‌يز . بزم بقا وحيات ايچون ، طبيعتله منازعه‌مز ، مصارعه‌مز ، عصرلردنبری دوام ايتديكندن ، چاليشمق خاصه‌سی ، آرتق طبيعتمزه تماماً سينمشدر . بز ، بوتون ييل بويی چاليشيورز . يازك سعيی‌ده ، بزم شمالده سزك جنوبدن فضله‌در ، فضله اولمه‌سی مجبوريدر . چونكه هر كسك كنديسنی ، عائله‌سنی ، حيواناتنی ، يازين وقصر اولان

قیشین بسلیه‌جك ارزاقه احتیاجی وار ؛ ثانیاً او ارزاقی شمالك آز برکتلی طوپراغندن ، آز حرارتلی هواسندن آلابیلمك ، آنجق چوق سعی ایله ممکندر ، ثالثاً یاقیله‌جق اودون ، دیکیله‌جك قافتان وکورك او محصولك فضله‌سی صاتیله‌رق تدارك ایدیله‌جکدر . انصافسز طبیعتله دائمی مصارعه ، شمال تورکلرنده چالیشمق خاصه‌سنی آرتدیردیغی کبی ، اونلری صاغلام ایشلر وشیلر یاپمه‌یه ، اصوللی حرکته ، فکر تعقیبه ، حیات سعیده متانت وجسارته‌ده آلیشدیرمشدر .

افندیلر ، شمال تورکلرینك حیات وطبیعتلرینه اقلیمك نه قدر تأثیری اولدیسه ، موقع سیاسیلرینك‌ده تأثیری اوندن آز اولمامشدر . معلومکزدرکه ایدیل حوضه‌سنه حاکم اولان قازان وآستراخان خانلقلری ۱۵ نجی عصر میلادی اورتالرنده روسیه دولتی طرفندن استیلا اولنمشدی . بو خانلقلرك اهالیسی اولان مسلمان شمال تورکلری ، روس عرقنه مغلوب اولمامق ، محافظهٔ ملیت ایده‌بیلمك ، یعنی کندیلرینك دینلرینی ، عادتلرینی مدنیتلرینی غائب ایتمه‌مك ایچون روس خرستیان ملیت ومدنیتی ایله چارپشمق مجبوریتنده قالدیلر . بو غایت زور بر ایشدی ، چونکه روسلر ، تاتارلردن فضله ایدی ؛ ثانیاً روسلر ، خرستیانلقلری جهتیله آوروپا مدنیتنی بالسهوله آلابیلیورلردی ، اوروپا مدنیتی روسلرك قوة‌الظهیری ایدی . ایشته شمال

تورکلری ، بویله کندیلرینه فائق بر قوتله چارپیشیورلردی ؛ سیاسةً مغلوب اولمش اولدقلری حالده مدنیتجه یکلمه‌مك ایستیورلردی . بو غوغاده ، شمدی‌یه قدر ، مغلوب اولمادیلر؛ مغلوب اولمامه‌نك بنجه اك مهم سببی، اقلیمك اونلری هر متعرض قوته مقاومت ایده‌جك درجه‌ده صاغلام تربیه ایتمش اولماسیدر. فقط شوده محققدرکه روسلرله محافظهٔ ملیت قصدیله دوام ایدن نزاعده شمال تورکلرینك دمیر طبیعتلرینی ایدن ایی‌یه تاولادی.

افندیلر، شمال تورکلرینك طرز حیات ومعیشتلرینی ایجه اکلایه‌بیلمکز ایچون ، برنقطه‌یه دها نظر دقتکزی جلب ایتمك ایستیورم . قازان تاتارلری آره‌سنده مأمور صنفی هیچ یوقدر. بونك سببی حکومتی روس حکومتی اولوب تاتارلره امنیت ایتمه‌مه‌سی وبزم تاتارلرك‌ده روس حکومتنه خدمتده لذت بولمامه‌لری‌در . حکومت مأموریتنده بولونانلره خلق کویا ملتنه خیانت ایدیورمش کبی باقار . حاصلی استانبوللی تورك قارده‌شلریمز ، حکومت مأموری اولمه‌یی نه قدر ایسترلر ، مأموریتی نه قدر سوه‌رلرسه ، بزده اوقدر مأموریتدن قاچینیر، مأمورلغی سومه‌یز . الیوم روسیه‌ده بولنان ۲۵ : ۳۰ میلیون مسلمان تورك اهالی ایچنده بیك مأمور یا واردر ، یا یوق . اونلرك‌ده چوغی قافقازیالی مسلمانلردن اولدیغندن قازان تاتارلرندن هیچ مأمور یوق دنیله‌بیلور . دیمك اولیورکه شمال

تورکلری معیشتلرینی حکومت بودجه‌سندن یمکله تأمین ایتمیورلر ؛ او حالده نه ایله تأمین معیشت ایدیورلر ؟ سمی ذاتی ایله ، افندیلر : اهالیمزك اکثریسی کویلودر ، چفتجیلك ایدر. شهرلیلریمزك چوغی تجاردر ، آلیش ویریشله پاره قازانیر . برمقدار اهل صنعت‌ده واردر . فابریقه طوتار ، فابریقه‌لرده چالیشور . بزده سزك مأمورلریکز کبی ألی، آیاغیله چالیشمه‌دن تعیش ایدن برصنف وار ایسه اوده روحانی صنفی‌در. روحانی صنفی امام‌لر ، مؤذنلر ، بزم تعبیرمزجه ملالردر . بزم روحانیلرده ، سزکی‌لره پك بکزه‌مز ؛ اویله اوقافدن ، شیخ‌الاسلام قاپوسندن آلینه‌جق معاشلری یوقدر . بونلری کویلرده چفتجیلر ، شهرلرده تجارلر بسله‌ر . لکن ایش کورمزسه ، ایی چالیشمازسه بسله‌مز .. ملا آچ قالمامق ایچون کوی وشهرده مکتب ومدرسه آچوب اهالینك چوجقلرینی اوقوتمه‌یه ، تربیه ایتمه‌یه ، کندیلرینك دینی احتیاجلرینی ایفایه مجبوردر. شو خدمتلرینه مقابل اهالی اونلره ، حسن رضاسیله، عشرینی، زکاتنی ویریر ، یر ویریر، وویردیکی یرده چالیشوب ملانك قارنی طویوریر. ملالرك تأمین معیشتی خلقه ایتدکلری خدمتله متناسبدر . خلقه چوق وایی خدمت ایدن رفاه ایله کچنیر . دیمك که صنف روحانی‌ده چالیشیور ، دیکر صنفلردن فرقی ، دها زیاده دماغیله چالیشمسنده‌در ، روحانیلرك ملته

بیوك خدمتلری طوقونمشدر : درتیوز سنه‌دنبری شمال توركلرینك دینلرینی ، ملیتلرینی محافظه‌یه الك چوق چالیشان روحانی صنفی اولمشدر . بوتون بو خدماتی ایله برابر ، بزده روحانیلر ، امتیازلی بر صنف حالنه كچه‌مه‌مشلردر ؛ زیرا ، روس حكومتی بوصنفك كسب امتیاز ایتمه‌سندن قورقیوردی . ملالر ، روس حكومتی نظرنده دها شبهه‌لی اولوب ؛ دین وملیت محافظه‌سنه چالیشمه‌لرندن دولایی ایكیده برده ، اولدقجه شدید جزالره اوغرادلدقلرندن ، اهالی بونلری ملی قهرمانلری ، حقوق ، دین وملیتلرینك مدافعی كبی ، تلقی ایدردی . بزده علوم وفنونك یوكسك درجه‌سی ، یاقین زمانلره قدر ، روحانیلره منحصر قالمشدی ؛ اهالی آره‌سنده روحانیلردن غیری منور بر صنف دها موجود دكلدی . ایشته بوسببلردن دولایی ، صنف روحانینك رسماً هیچ بر امتیازی اولمادیغی حالده ، فعلاً اهالی بونلرك تحت حكم وتأثیرلرنده ایدی .

افندیلر ، یاقین زمانلره قدر شمال توركلرینك معیشتی شمدی تصویر ایتدیكم وجهله ایدی : یعنی اكثریت اهالی زراعت وتجارتله مشغول ، ملتك حیات مادیه‌سنی تأمین ایدیور ؛ روحانیلر ایسه ، مكتب ومدرسه‌لرده ، ملتك چوجقلرینی تعلیم وتربیه ایده‌رك ، مسجد وجامعلرده ملتك بیوكلرینی وعظ ونصیحتله عبادت ایتدیره‌رك ملتك حیات

معنویه‌سنی اداره ایلیوردی . شمال تورکلرینڭ هیئات اجتماـ
عیه‌لری روسلردن آیری وکندی کندینه کافی ایدی. بوجهتله،
عادتا روس دکزی ایچنده قالمش بر آطه کبی ایدی . قازان
تاتارلری مستقل بر حیات مدنیه ایله یاشایورلردی . آنجق
بو حالك مدنیت حاضره‌ده تمامیله دوامی غیرممکندی. معاملات
تجاریه تاتار وروسلرك مناسبات وروابطنی آرتدیرتدقجه آرتدیردی.
بر تاتار تجاری ایله بر روس تجاری یالکز بر بازارده دکل ، حتی
عقد شرکتله بر دکانده ایش کورمه‌یه باشلادی .

اقتصادك اکیلوب بوکولمز قانونه بوینی بوکه‌رك بر تاتارك
بر روسله برابر ، ملتداشنه علیهدار اولدیغی کورولدی . تاتار
وروس سرمایه‌دارلری ، ملیت فرقنی اونوده‌رق ، منافع اقتصاـ
دیه‌لری معکوس اولان روس وتاتاردن مرکب عمله صنفی
علیهنه مشترکاً حرکت ایتدیلر : ١٩نجی عصر میلادینڭ
تشکیلات اقتصادیه‌سی ملیت اختلافنی تنقیص ایله اونك یرینه
اختلاف صنفی‌نی قودی . ١٩ نجی عصر نصف اخیرنده
روسیه‌ده باشلانمش فابریقه‌جیلق، تیموریول انشاآتی، معدنجیلك
میلیونلرجه عمله‌یه محتاج اولدیغندن ، کویلردن مراکز
صناعیه‌یه تجمع ایدن روس وتاتار عمله‌سی برلکده چالیشمه‌یه ،
عین محیطده یاشامایه باشلادی . وبونك نتیجه‌سی اوله‌رق
طانیشدی ، سرمایه‌دارانه قارشی منافع مشترکه‌سی اولدیغنه قانع

اولدی، وبو اشتراك منافع نتیجه‌سی بردرجه‌یه قدر دوستلاشدی. یعنی تأثیرات اقتصادیه ، برنوع اتحاد عناصره سوق ایتدی. بویله‌جه ، اختلاف اقتصـادی ، تاتار عمله‌لرینی روس عمله‌سیله، تاتار سرمایه‌دارلرینی ، روس سرمایه‌دارلریله برلشـدیرمه‌یه سائق ایکن ، شمال تورکلرینه روس - آوروپا تأثیرینی صوقان بر عامل دها میدانه چیقدی‌که اوده افندیلر ، روس ادبیاتی ، حریت وترقی طرفداری ، ضـعیف وفقیرلرك مدافعی اولان روس ادبیاتیدر.

معلومکز اولسه گرکدرکه روسیه‌ده سواستوپول مغلوبیتی متعاقب شدید برغلیان فکری حاصل اولمشـدی. چار برنجی نیقولانك پك شـدید استبدادینك هیچ بر ایشـه یارامامش اولدیغی تماماً تظـاهر ایتدیکی ایچون ، افکار منوره اصحـابنك جمله‌سی، روس حیات ومعیشتك تملندن دکشدیرلمه‌سنه طرفدار اولدی وبونك ایچون چالیشمه‌یه باشلادیلر. بوحرکت عظیمه‌یی، بوراده تفصیل ایده‌میه‌جکم. آنجق شـونی بیلمه‌لیسـکزکه بو غلیـانك اك مهم نتـایجندن بریسی ، روسـیه‌یه یکی ، بویوك وپارلاق بر ادبیـات بخش ایتمه‌سیدر. بو ادبیـات « نارودنیق ادبیاتی » یعنی طـرفدار عوام ادبیاتدر. بو ادبیاتك غایهٔ آمالی ، ایده‌آلی ، اکثریت اهـالی اولان خلقك ، عوامك منـافعنه خدمت ایتمکدی ؛ بونك ایچون عوامك سیاسی ، اقتصادی ،

اجتماعی حیاتنده‌کی اکسیکلکلری ، حقسزلقلری تشریح ایده‌رك ، بونلرك اکمالی ، اصلاحی ایچون چاره‌لر ، علاجلر آرایوب ، بولوب کوستریور ، افکار منوره اصحابنی ، خیرلی مساعی‌یه ، تشنه کنجلری ، خلق خدمتنه دعوت ایدییوردی. عوامه مفید اولمق فکر واجتهادی ، اون طقوزنجی عصر میلادینك نصف اخیرنده روسیه حیات فکریه واجتماعیه‌سنه پك بویوك تأثیری طوقونمش ، درین وکنیش بر حرکتدر : خلقه مفید اولمق آرزوسیله بیکلرجه دارالفنون طلبه وطالبات، معلم ، معلمه ، طبیب ، طبیبه صفتیله کویلره طاغلدیلر ؛ عین غایه‌یه وصول ایچون بعض کنجلر تدهیش لزومنه قائل اوله‌رق مستبد وظالم مأمورلری تیرل تیرل تتره‌تدیلر .. خنجر ، رووه‌لوه‌ر وبومبا ایله اك یوکسك رتبه‌لی بر قاچ مأموری ئولدیردیلر .. حتی ایمپراطور ایکنجی آلکساندرده بواوغورده قربان ایدلدی .. بوتون بو قتللر عوامك حقوقنی استحصال وتأمین ایچون اجرا ایدلمشدر . عوامه طرفدار ادبیاتك بو اجراآته تأثیر مهمی اولدیغی محققدر . « نارودنیق ادبیاتی » صرف روسلره خدمت ایتمك ، صرف روسلره مفید اولمق ایسته‌میوردی ، یعنی محدود معناسیله « ملی » دکلدی . اونك غایه‌سی بوتون آدم اوغوللرینه ، بوتون انسانیته نافع اولمقدی . عوامیرور ادبیات روس ، تاتار ، یهودی‌یی تفریق ایتمز ،

هپسنه بردن خطاب ایله‌ردی . روس دارالفنونلرنده اوقویان تاتارلر پك آز اولملقله برابر ، تاتار گنجلری بو عمومی خطابدن متأثر اولدیلر ؛ سعادت عامه نامنه باشلانمش بو حرکت انسا-نیتکارانه‌یه اشتراك ایدنلریمز بولوندی . الیوم پارسده ، هاشه‌ت شرکت نشریه‌سنك معروف جغرافیونندن عد اولونان آییتوف (هاشه‌تك بویوك آطلاسنده بو ذاتك اسمنه برقاچ دفعه راست کلیرسکز) بو حرکته ایلك اشتراك ایدن تاتارلردندر .

افندیلر ، روس ادبیاتنك وخصوصیله عوامپرور ادبیاتنك تاتارلره تأثیری اختلالجیلر یتیشدیرمکدن زیاده ، ملی ، فکری انقلابلرینی حاضرلامقده مشهوددر . علمامزك بخارادن کتیر-مکده اولدقلری افکار ومعارف ، آرتق هیئات اجتماعیه‌مزك ادامه وترقیسنه کافی کله‌میه‌جکی ظاهر ایدی ؛ یشامق وایلری کیتمك ایسترسه‌ك آوروپا افکار ومعارفنی اخذ وقبوله مجبور ایدك ، وبو افکار ومعارفك بزه قومشومز روسلر آره‌سندن کچه‌رك دخولی‌ده طبیعی ایدی . مع مافیه ، بخارا افکار وعلومنك عدم کفایتنی ایلك کورن ینه علمامز اولمشدر ، فقیه ومورخ آخوند شهاب الدین المرجانی ، مدرسه‌لریمزی ومدرسه‌لریمزده‌کی اصول تحصیلی تنقیده باشلادی . روسجه تحصیل کورمش ، ادبیات حاضره‌مزك ایلك خادمی عبدالقیوم افندی الناصری ایسه ، یواش یواش آوروپا افکار وعلومنی

نشره کیرشدی ؛ قازان تاتارجه‌سیله سالنامه‌لر ، کوچوك کوچوك رساله‌لر یازوب نشر ایتدی .

افندیلر ، صاف قازان تاتارجه‌سیله کتاب یازان عبدالقیوم افندی ناصری اولمشدر ؛ بو ذاته قدر شمال تورکلری شرق تورکجه‌سیله ، یعنی چغتایجه یازییورلردی . عبدالقیوم افندی شیمدیکی تاتار ادبیاتنك باباسی دیمکدر. عبدالقیوم افندی صاغ ایکن همشهریلری طرفندن لایق اولدیغی درجه‌ده تقدیر اولنمامشدی ؛ اما شیمدی تاتار محررلرینك ، منورالفکر تاتارلرك، نامنی اك زیاده حرمتله یاد ایتدکلری بر ذات وارسه، اوده مرحوم عبدالقیوم ناصریدر . عبدالقیوم افندی تاتار ادبیاتنه تمل قوردی ؛ هم شمال قیشنك تأثیراتنه مقابله ایده‌بیله‌جك کبی صاغلام بر تمل قوردی .

عبدالقیوم الناصری زماننده باشلانان ملی انتباه قازان تاتارلرینك یالکز ادبیاتنه منحصر قالمیه‌رق بوتون حیاتلرینه شامل اولدی : آوروپا مدنیتنه ، آوروپا مدنیتیله مجهز روسلره قارشی مغلوب اولمامق ایچون ، تاتار حیاتنی آوروپا معارفی زرهیله زرهلندیرمق مجبوریتی ، کرکی کبی ، حس اولوندی ؛ ودرحال ، ایلك مسأله اولمق اوزره مکتبلرك ، مدرسه‌لرك اصلاحی مسأله‌سی میدانه چیقدی؛ ادبیاته ، تیاترویه ، غزته‌لره احتیاج شدید طویولدی . اوته‌دنبرو، هردرلو موانعی اقتحامه

یورلمقسزین ، ایشـك آردینی براقمقسزین چالیشمایه آلشـقین شمال تورکلری ، آز زمانده اولدقچه کنیش بر ادبیات ، یبانه آتیلاماز برتیاترو ، اوچ درت دوزینه جریده وموقوت رساله وجوده کتیره‌بیلدیلر ، مکتب ومدرسـه‌لرنی‌ده خیلی اصلاح ایتدیلر . شمدی افندیلر ، زمانك ایستـه‌دیکی طرزده مکتب ومدرسـه‌لریمز ، جریده‌لریمز ، ادبیـاتمز ، تیاترومز ـ دقت بویوروك ! ـ یبانجی دکل کندی تیاترومز واردر . بن بورادە ، وقتك آزلغندن دولایی ، سزه فکری حیـات وترقیمزك بو نشانه‌لرینك هپسنی آکلاته‌میه‌جغم . انجق منتظم ومنثور ادبی اثرلریمز وبرده تیاترومز حقنده برقاچ سـوز سویلمکله اکتفا ایده‌جکم .

*
* *

افندیلر ، هنوز اسمنی حرمتله ذکر ایتـدیکم عبدالقیوم الناصری بر ادیب اولمقدن زیاده بر محرردی . ناصرینك ملی ادبیاتمزه خدمتی ، انجق لسان جهتندندر . بوذات ، هریازدیغنی عوامك ، هرکسك آکلایه‌جغی بر دیل ایله ، سـاده بر دیل ایله یازاردی . اوته‌دنبری کلن شـاعر وادیبلریمزك جمله‌سی‌ده اویله ساده ، آکلاشیلور بر دیل ایله یازمقده‌درلر . ناصرینك ملی ادبیاتمزه ایتدیکی الك بویوك خدمت ، عوامك شعرلرینی ، مصاللرینی ، ضرب مثللرینی ، بیلمجه‌لرینی ، تعبیر مخصـوص

ایله عوام ادبیاتنی طوپلامه‌سی وبرده قازان تاتارجه‌سنك ایلك
قاموسنی تألیف ایتمه‌سی اولمشدر . ناصری بوخدمتندن باشقه ،
فنی رساله‌لر یازمش وبلا فاصله اوتوز سنه سالنامه نشر ایتمش
ومکتبلر ایچون ، الفبا ، قرائت ، جغرافیا ، تاریخ ، حساب ،
هندسه کبی مختلف موضوعلر اوزرینه درس کتابلری تألیف
ایله‌مشدر .

عبدالقیوم الناصری ، قازانده تاتار حیاتنه عظیم بر تأثیر
اجرا ایتمکده ایکن شمالی تورکلك عالمنك دیکر بر کوشه‌سندن ،
قازانه پك اوزاق بر کوشه‌سندن ، بویوك وقوتلی بر تاتار دها
میدان جهاده آتلمشدر . بوقهرمان ، افندیلر ، قریمك باغچه
سرای شهرنده «ترجمان» غزته‌سنی نشره باشلایان اسماعیل بك
غاسپرینسکی‌در . اسماعیل بك ، ۱۸۸۳ سنهٔ میلادیه‌سندن، یعنی
«ترجمان» ی نشره باشلادیغی کوندن بوکونه قدر، بعضاً تنقید
ایده‌رك بعضاً تشویق وتشجیع ایلیه‌رك، فقط سعینه اصلا فاصله
ویرمیه‌رك تاتار عالمنی متصل یکی مدنیته آوروپا مدنیتنه طوغری
چکمکده‌در. کرچه «ترجمان» قریمده ، قریم تورکجه‌سیله نشر
اولنور برغزته، اسماعیل بك قریم زادکانندن بر میرزا ایسه‌ده،
«ترجمان» ك الك چوق قارئلری قازان تاتارلری اولدیغندن
واسماعیل بکك حیات تحریریه‌سنه ربع عصر قدر اشتراك ایدن
زوجه‌سی زهره خانم قازانلی بر آقچورین قزی بولندیغندن

بوغزته‌نك بزه ، قازان تاتارلرينه ايتديكى تأثير ، قريمه ، قافقازه ايتديكندن دها فضله‌در .

ايشته افنديلر ، بر طرفدن عبدالقيوم الناصرينك فنى ، تدقيقى كتابلرى ، ديكر طرفدن اسماعيل غاسپرينسكى‌نك آچى وكسكين تنقيداتى ايله ديكر بر طاقم عوامل تأثيرى آلتنده تاتارلر اويانمه‌يه باشلاديلر . بو صرده‌ده تاتارلرك طرز حيات ومعيشتلرندن ، مكتب ومدرسه‌لرينك تشكيلاتندن ، حاصلى احوال عموميهٔ اجتماعيه‌لرندن ، اكثريسى كنج ، برصنف منور توره‌دى . بونلر ، مرحمتسز منقدلردى ؛ بونلر بكنمدكلرى هرشيئى سوزله ، يازى‌ايله مؤاخذه‌يه قويولديلر . مدرسه ومكتب روحانيلرك‌اداره‌سى آلتنده‌اولديغى كبى ، تاتار هيأت اجتماعيه‌سنده اك زياده سوزى نافذ وحاكم اولانده روحانيلر بولنديغندن ، بو مؤاخذلره قارشى ماضى‌نك ، مؤسسات موجوده‌نك مدافعى رولنى ، روحانيلر درعهده ايتديلر . بو ايكى هيأت ، بوايكى قوت يكديكريله چارپشمه‌يه باشلادى . دنيانك هرطرفنده اولديغى بى بزده‌ده ايكى فرقه حاصل اولدى : جديدلر ، قديملر .

بوايكى فرقه‌نك تظاهرينه . نزاعنه ايلك سبب اولان مسأله په‌داغوژى مسأله‌سى اولمشدر : مكتبلرده تطبيق اولونه‌جق اصول تدريسه نظراً ، اصول جديد واصول قديم طرفدارلرى ديه خلق ايكى‌يه آيريلمشدى ؛ يعنى ايكى فرقه‌نك ايلك تصادمى ،

مکتبلرك اصلاحی زمیننده اولدی ؛ صوکره مدرسه اصلاحی مسأله‌سی آرایه کیردی ؛ دها صوکره ، منازع فیه مسائلك ، مقداری آرتدقجه آرته‌راق ، زمین نزاعك دائره‌سی کنیشله‌دکجه کنیشله‌یه‌رك ، همان بوتون مسائل اجتماعیه ، حتی سیاسیه اودائره داخلنه کیرمش اولدی . آز چوق دوشونن بوتون شمال تورکلری بربرینه خصم ایکی اردوکاهه آیریلدی ، وبوایکی فرقه‌نك مصادمه‌سز زمانلری همان هیچ قالمادی ؛ طرفین وبالخاصه محافظه‌کارلر ، خصملرینه هجوم ایدرکن اللرینه کچیره‌بیلدکلری هردرلو سلاحی قوللانمقدن چکنمیورلردی ؛ مثلا روحانی صنفی ، محافظی بولندیغی قوهٔ معنویه‌دن بالاستفاده ، خصملرینی تکفیره قدر یوزویوردی ... نزاع اوزاندقجه اوزاندی ؛ منازع فیه مسائل ، یکرمی سنه‌لك ، یکرمی سنه‌دنبری ، حالا ، حل اولنمامشدر ویاقین زمانده حل اولنه‌جغی‌ده امید ایدیله‌مز .

افندیلر ، روحانیلریمزك تاتار حیات ومعیشتنی اسکی شکل وحدودنده طوتمق ، هردرلو فکری و مادی تجددلری رد ونهی ایتمك ایسته‌مه‌سنه قارشی ، آوروپا افکار ومدنیتی ایله تمو ایتمش کنجلریمز ، سعادت ملیه‌یی تجدد وتقلیدده کوره‌رك ، اسکی عاداته ، اسکی اخلاقه ، اسکی معیشته تعرض وهجوم ایدرکن ، یعنی بر آز اول تصویره چالیشدیغم مخاصم ایکی اردو یکدیکریله چارپیشیرکن ، ایشته اودهشتلی مصادمه‌لر اثناسنده ، بزم یکی

شمال تورك ادبیاتی طوغدی ، بویودی ... محـاربه میداننده طوغمش ، وبویومش ، دینج وتوانا برادبیاتك خصۀ اصلیه‌سی جنكجولق اولمق طبیعی دكلیدر ؟ بزم ادبیـاتمز جنكجودر . محاربدر ، نزاعدر ، غوغادر ، متمادی مصادماتدر ...

ادبیاتمز طوغار طوغماز ، اسكی عادتلرله ، كوره‌نكلرله ، اوعادت وكوره‌نكلری محافظه‌یه چالیشـان برقسم روحانیلرله ، اسكیدن قالمه اجتماعی ظلملرله ، اسـكی زمانك قادینلره نظریله چارپیشمه‌یه باشـلادی . ادبیاتمزك كوزه كورینه‌جك میدانه چیقدیغی سنه افرنجی ۱۸۹۵ نجی ییلدز : اوسنه ، ایلك ادبی رومان اطلاقنه سزا بر اثر ، قاضی رضاءالدین بن فخرالدین ك « سلیمه » سی انتشـار ایتدی . اون بش ییل اچنده بوكنج ادبیات اپی بویودی ؛ « سلیمه » دن صوكره فاتح كریمی‌نك ، نم ، علی اصغر كمالك ، فاتح امیر خانك ، یاراه‌الولی‌نك ودها كنج محررلرك حكایه، رومان وتیاترولری بربرینی ولی ایتدی، طوردی .

افندیلر، شوراسی شایان دقتدركه بزم‌شمال توركلرنده ایلك اوكجه منثور اثرلر میدانه چیقمش ، منظوم اثرلر ایسـه آنجق بش آلتی ییل صـوكره كورلمه‌یه باشلامشدر . بوكون منظوم اثر یازانلریمز، یعنی‌معنای خاص‌ایله شاعرلریمز اپی واردر؛ لكن نونلرك الك ایلری كلنی ، هیچ شبهه‌سز، عبداه افندی توقایف

نامنده یکرمی، یکرمی بر یاشنده بر کنجدر. توقایف دن صوکره، سعید رمییف، « دردمند » نام مستعاری آرقه‌سنه کیزلنمش معتبر واپی یاشلی برذات ایله، عبدالمجید غفوری، نجیب دوماوی، اوقماسی، بشیری کبی کنجلر کلور. وقتك مساعده‌سی آز اولدیغی ایچون، بن یالکز، برنجی صنفدن معدود ناثر وناظملریمزدن بحث ایده‌جکم.

*
* *

افندیلر، تاتار ادبیاتی، عمومیت اعتباریله هیچ برزمان « صنعت، صنعت ایچوندر » نظریه‌سنی قبول ایتمه‌مش ودائما « صنعت، برمسلکه خدمت ایچوندر » قاعده‌سنه تابع اولمشدر. بوجهتله تاتارادبیاتی، هروقت برفکر معینك مروجی، مصارعی، عسکری اولمشدر. تاتار ادبیاتنك، عمومیت اعتباریله مسلکی، تا طوغدیغی کوندنبری تاتار حیاتنی آوروپالیلاشدیرمه‌یه چالیشمقدر. فقط افندیلر، صاقین فکرمی یاکلش آکلاشیلماسین، تاتارلری تاتار اولدقلری تاتار قالدقلری حالده آوروپالیلاشدیرمق، یعنی تاتارلری سجیه‌ملیه‌لرینی اصلاضایع ایتدیرمکسزین آوروپا مدنیتی ایچنه صوقمقدر.

اکر مشاهداتم یاکلش دکلسه، شونقطه‌ده بزم شمال تورکلریله سزك آره‌کزده بویوك بر فرق واردر: سز، یعنی سزك آوروپایه طرفدار اولانلریکز، سطحی برصورتده، فقط

عمومی اوله‌رق آوروپالیلاشمق، ده‌طوغریسی آوروپالیلاشمق‌ده دکل فرانسزلاشمق استیورسکز، وبونك ایچون فرانسز حیاتنك بوتون سطحی آدابنی، ظاهری مدنیتنی قبول ایدیورسکز؛ وبونی عثمانلی تورکلرینك سعادتی ایچون بر غایه کبی تصور ایدیورسکز. — بز ایسه، آوروپانك افکارینی، حکمیاتنی، عوامل حیاتنی اوکره‌نه‌رك، بوله‌رق، اونلره تاتار روحی ویروب تعبیر جائزسه اونلره تاتار البسه‌سی کیدروب، تاتار قوقوسی سیندیروب اویله‌جه قبول ایتمك استیورز.

افندیلر، آثار منثوره‌مز تحلیل اولنورسه، بللی باشلی اوچ عنصر مهمه راست کلنور: ده‌موقراتلق، چاریشمه، مسلکه خدمت.

ده‌موقراتلغی بر آز تفصیل ایده‌یم: بوتون منثور اثرلرمزی (منظوملری‌ده اویله‌یا) خلقك قوللاندیغی، قونوشدیغی، آکلادیغی بر دیل ایله، یعنی حقیقی خلق لسانیله، ایسترسه‌کز عوام لسانی ایله یازیوروز. بزم شمال تورکلرینك ادبی لسانلری، سزکنکی کبی، عربجه، عجمجه، ایتالیانجه سوزلرك، تورکجه ادوات ایله باغلانمه‌سندن حاصل اولمش بر عاشوره دکلدر؛ بزم دیلمز، تورك دیلینك بر لهجه‌سیدر.

عربجه، فارسجه کلمه‌لر پك آز قوللانیلور؛ مثلا بن کندم یازیلریمده اجنبی لغتلرینی، یعنی عربجه وفارسجه‌یی یوزده اوچ

نسبتنده آنجق قوللانیورم ؛ اك چوق استعمال ایدنلریمزده بیله نسبت یوزده اونی کچمز. بز یازیلریمزی ممکن اولدیغی قدر چوق آدم اوقوسون دیه یازیورز ، ممکن اولدیغی قدر آز آدم اوقوسون دیه دکل ... بونك ایچون خلقك آکلادیغی دیل ایله آکلایه جغی صورتده یازمقلغمز پك طبیعی دکلمیدر ؟.. بزم اثرلریمزی، اوقومشلریمز اوقویوب آکلادیغی کبی ، یالکز کوی مکتبنده عباره سوکمه یی اوکرنمش کویلیلریمزده اوقویوب آکلایورلر . هیچ قورقمادن ادعا ایده بیلورم که بزم ادبیاتمز ، سزك ادبیاتکزه نسبةً دها صاغلام بر مدنیت تملی قورویور ؛ بز ، ملتمزه یازیمزله سزدن دها زیاده ودها بویوك خدمت ایدیورز .

ثانیاً افندیلر ، بزم رومانلریمز ، کوچوك حکایه لریمز ، تیاترو پیه سلریمز کندی حیاتمزدن ، خلق حیاتندن ، عوام حیاتندن آلنمشدر ؛ بونلر دوغریدن دوغری بزم تاتار حیاتی، عوام وترقی طرفدارلغیله کوسترر آیینه لریدر ، بزم ادبیاتمزده ، عثمانلی تورك ادبیاتنده اکثریا تصادف اولندیغی کبی اجنبی بر سیما آلتنده ، اجنبی رنکلرله بویانمش ، اجنبی سیمالره راست کلنمز. اللهه پك چوق شکر ایده رك سویلرم که بزم محررلریمزدن هیچ بریسی ، کندیسنك بیلمدیکی روس ویا فرانسز حیاتنی تصویره قالقیشمامشدر. و بو قوتلی امیدم وار که بوندن بویله ده قالقیشمیه جقدر.

بو جهتله قارءلرك سويهٔ عرفانلری پك يوكسك اولماديغی حالده، آثار ادبيه‌يی آكلامقده كوچلك چكمزلر .

بوندن باشقه افنديلر، ادبياتمز روحاً، مسلكاً ده دەموقراتدر. ادبياتمز ملتمزك اكثريت عظيمه‌سی اولان عوامك منفعتنی مدافعه ايتمك، فكرينی تنوير ايلەمك، ذوقنی يوكسلتمك ايچون چاليشور اثرلريمز يالكز بويوك شهرلريمزك عالی ويا اعدادی مكتبلرينی اكمال ايتمشلره مخصوص اولمق اوزره يازلميور؛ عموم اهالی ايچون وبالخاصه كويليلر ايچون يازيليور ؛ وعموم اهاليمزده اونلری اوقويور، آكلايور، استفاده ايدييور ... بونك ايچون اولمليدر كه سزك بوراده، اهاليسنك آلتی، يدی يوز بيكی تورك ويا توركلشمش مسلمان اولان استانبولده، اون بش، اون آلتی ميليون تورك اهاليسی بولونان بوتون بر تورك ايمپراطورلغنك پايتختنده ادبی اثرليكز، وسطی اوله‌رق، ايكی بيك نسخه‌دن فضله نشر اولنه‌مازكن بزم قزان، اورنبورغ، اوفا كتابجيلری، ادبی اثرلريمزی وسطی اوله‌رق، اوچ بيك نشر ايدييورلر ؛ بعض حكايه‌لر، تياترو پيه‌سلری، ايكی اوچ سنه‌ده بش بيك، آلتی بيك صاتيلوب، ايكنجی طبعنه لزوم كوريليور .

منثور اثرلريمزده ايكنجی عنصر چارپشمه‌در، مصادمه‌در. مصادمه ايدن قوتلر، اولجه ويرديكم تفصيلاتدن آكلاديغكز وجهله محافظه‌كارلق وترقيپرورلكدر . محافظه‌كارلر، تاتار

حیاتنك بوتون اسکیلکنی حالیله محافظه ایتمك ایستیورلر . ترقیپرورلر ، تاتار حیاتنه آوروپا افکارینی صوقمق ، بو اولجه ایضاح ایتدیکم قیود وشروط آلتنده آوروپالیلاشدیرمق ایستیورلر ؛ وبو صورتله عینی املاك خادمی اولمایان شو ایکی اجتماعی قوت چارپشیورلر . حال حیاتمزك صادق آیینه‌سی اولان ادبیاتمزده بو چارپشمه‌نك بوتون صفحاتی کوریلور . اوراده مکتب ومدرسه‌لر مسائلی آچیلور ، اصول جدید واصول قدیم طرفدارلرینك غوغالری کوریلور ؛ اوراده قادین مسأله‌سی میدانه چیقار ، قادینلرك ابطال حقوقی ومحافظهٔ حقوقی طرفدارلری چارپشیور ؛ اوراده اعتقادات باطله اربابی ایله علوم مثبته مدافعلری مصادمه ایدرلر .. حاصلی باشدن آشاغی نزاع ومصادماتدر .

محررلریمزك همان هپسی ترقیپرور اولدقلرندن بو ایکی قوتدن بریسنه طرفدار اولدقلرینی کیزلیه‌مزلر . بو مصادمه‌لری حکایه ایدرکن ، مصادمه‌یه اشتراك ایتمش بولنورلر وأل برلکیله محافظه‌کارلق قوتی ، ایچلرندن بریسنك تعبیری ایله « قره قوتی » یکمه‌یه اوغراشیرلر .

اوچنجی عنصر ، مسلکه خدمتدر دیمشدم . محرر ، غوغا ایدن قهرمانلرندن بریسنی طوته‌رق مسلکنه خدمت ایدر . بزده هیچ برکتاب نشر اولنمامشدرکه معین برمسلکك

ناشر ویا مدافعی اولماسون . مسلك غالب ، مسلك مختار ، برقاچ دفعه‌در تکرار ایدیورم ، تاتارلری ، سجیهٔ ملیه‌لرینی محافظه ایتدکلری حالده ، آوروپا مدنیتنه ادخال ایتمکدر .

اثرلریمزده « تیپ » لر هپ حیاتمزدن مأخوذدر ؛ تاتار حیاتنده کیملر وارسه اونلری آلیور ، « تیپ » لر میدانه چیقاریورز . حکایه‌لریمزده ، تیاترولریمزده ، متعصب ملالر ، منفعتپرست تجارلر ، منورالفکر کنجلر ، اعتقادات باطله کوفه‌سی قوجه قاریلر ؛ صاف کویلیلر ... الخ ، برر « تیپ » حالنده رسم کچید یاپارلر ، بونلرك نقیصه‌لرندن کولونور ، بونلرك فضائلی آلقیشلانور . مثلا بنم « قیامت » عنوانلی قومدیه‌م ، قازان حیاتندن آلنمش جاهل ملالرله اونلره تابع ساده دل تجارلرك ساتیریدر . بوراده‌کی ملالر ، تجارلر شخص اولمادقلری حالده درحال طانیلور ، چونکه برر « تیپ » درلر . قادین تیپلریمز ، دها اهمیتلیدر ، بزده قادینلری کورمك ، تدقیق ایتمك ممکن اولدیغندن سزده اولدیغی کبی ، اویله فرانسز رومانلرندن قالدیرلمش قادینلره تورك اسمی طاقمقله اکتفا مجبوریتنده قالمیورز ؛ بزم قادینلریمزده حیاتدن کتابه کچیورلر ، بزم قادین تیپلریمز ، حیاتده اولدیغی کبی ، کتابده‌ده ارککلردن دها صاغلام ، دها فدا کاردر . مثلا « آلدم ویردم » پیه‌سنده عالیه ، « اوچ قادینله حیات » ده اسما ، ارککلره ، ارککلرك

نظـالمنه غلبه چالیبورلر . بزم محررلر ، قادینـلریمزك سیمای معنویلرینی تصویره ، روحاً کوزللکلرینی توصیفه نه قدر چوق اهمیت ویریبورلرسه ، خارجی قیافتلرینی ، اندام ولطـافتلرینی تفصیله اوقدر آز اهمیت بیـوریورلر ؛ بزم قادین تیپلریمز ، قادین حیاتمز یازیلیور واوقونورکن بونلرك جسمی هیچ خاطره کلمیور ، دائما روحلریله اوغراشیورز …

* * *

افندیلر ، بزم تیاترو کتابلریمز ، کندی ملی تیاترو صحنه ـ لریمزده اوینانیور . پیه‌سلریمز تاتار حیاتندن آلنمه اولدیغی کبی ، اویونجیلریمزده ینه تاتارلردر : تاتار صحنه‌سنده ، نه ارکك ، نه قادین ، روم ، ارمنی ، روس یوقدر ، هپسی تاتاردر . بزم تیاترولریمز بعض شهزاده باشی صحنه‌لرینه قطعیـاً بکزه‌مز ، بزم تیاترویه ، شانتوز وقابا قومیق کیرمه‌مشدر واصلا کیرمیه‌جکدر . تیاترویه صرف فکر ایچـون ، عبرت ایچـون کیدرز ؛ بزده تیاترو ، حقیقةً بر درسـخانهٔ ادبدر . اویونجیلریمزك جمله‌سی صـاحب ناموس واخلاق . مسـلکنی سون ، کنج ارکك وقادینلردر . آقتورلریمز ایچنـده صنعتیله الك زیاده تمیز ایدن قاری‌یف‌در ؛ آقتریسلریمزدن عزت‌اللینا ایسه جداً هنرور بر آرتیسدر .

بوكون اك چوق على اصغر كمالك بنم ، وفاتح اميرخانك اثرلرى اوينانيور .

*
* *

افنديلر ، آثار منظومه‌مزك ، مسلكجه نثردن فرقى اولماديغى ايچون تفصيلاته كيرميه‌جكم . منظومه‌لريمز ، اشعاريمزده ، منثور اثرلريمزكبى حقيقى لسان ايله يازيليور ، اويدورمه برلسان ايله يازيلماز .

منظومه‌لريمز ، ملتمزك طويغولرينى افاده ايدر ؛ مبهم ، آكلاشيلماز حسيات شخصيه لابيرانتنه كيروب قارا كلفلرده غائب اولماز . شعرلريمزى كويلولريمز آكلار ، اك بويوك فضيلتى بودر ، شعرلريمزى ، كويلولريمز ملى شرقى اوله‌رق چاغريبر ، اك بويوك موفقيتى‌ده بودر .

شاعرلريمزك اك بويوكى ، كوچوجك عبداه توقايف‌در . بو كوى چوجغى ، بش آلتى سنه ظرفنده ، ملتمزه قوجاق قوجاق شعر چيچكلرى طاغيتدى ؛ ادبياتمزك شعر تملنى قوردى . توقايف ، غايت سهولتله شعر سويلر ، كندى تعبيرنجه « شرقى چاغريبر » . لسانى غايت زنكين ، وعين زمانده غايت ساده‌در : خلقك بيتمز ، توكنمز برخزينه اولان ديلنى پك ايى بيلور واوندن اويله جوهر بولوب چيقاريركه

بوتون کوزلر قماشیر . کویلی ، شهرلی ، جاهل ، عالم هرکس توقاینی اوقور ، آکلار ، متلذذ اولور .

تماماً آکلایه‌میه‌جقسکز اما ینه مساعده کزله ، توقایفدن بر ایکی پارچه اوقویه‌جغم ، لسانننك ساده‌لکنی ، موزیقه‌سنی ، سهولت بیاننی اولسون فرق ایدرسکز :

نه‌ق قزان آرتنـده باردر ، بر آوول « قرلای » دیلر ،
جرلاغانده کوی اوچون ، طـاووقلری « جرلای » دیلر .
کرچـه آنده طوغماسه‌مده ، مین بر آز طورغان ایدم ؛
جیرنی ئه‌زمه‌ز طورمالاب چـه‌چکن ایدم ، اورغان ایدم .
اول آولـنك ، هیـچ اونتمیم ، هر یاغی اورمان ایدی ؛
اول یولون ، یاشـل اولنلر ، ختفه‌دن یورغان ایدی . . . الخ

بو بیتلرله‌باشلایان ، ملی افسانه‌لردن بر کوی مصالیدر ؛ آدی‌ده ملی پریلردن ، اورمان پریسی اولان « شوره‌لی » . آکلایه‌مادیغکز بر لهجـه‌یی دیکله‌توب جانکزی صیقمامق ایچـون بوقدرله اکتفـا ایدییورم . یوقسه بو منظوم مصـال تام یوز اوتوز مصرعدر . سـعید رمییف ، توقایف قدر برکتلی ، واسع خیاللی ، زنکین لسـانلی دکلدر ؛ لکن حسـاً بلکه توقایفدن دهـا نازکدر ، هیـچ شـبهه‌سز ، توقایفدن زیاده فلسفه‌یه ، یوکسك موضوعلره میالدر . مثلا شو برقاچ بیت ؛ نه قدر یوکسلمه‌یه چیرپندیغنی واضحاً کوستریر :

مین ،

مین ! مین ، مین دیسه‌م ،
میکا بر ظور کوچ کره ؛
. . . ، شاهلر ، قانونلر
بولالر بر چوپ کنه .

*
* *

بر اوزم حر قالامن کیك ،
یر یوزی هم کوکده‌ده ،
ای راحت صوك شول وقت !.. الخ

اولجه سویله‌دیکم وجهله بو ایکی شاعردن باشقه شاعر-لریمزده آز دکلدر. بونلرك هپسی وسع واقتدارلری دائره‌سنده چالیشیورلر . یازیورلر . بونلرك ، یالکز شاعرلریمزك دکل ، نثر یازیجیلرمزك‌ده هیچ بریسی سزك محررلر کبی ، رژی مدیری ، دیون عمومیه کاتبی ، والی ویا سفیر دکلدرلر ؛ بونلر بوتون حیاتلرینی صرف قلملرینه باغلامشلردر ؛ دوشنجه‌لری ، حیات ومعیشتلری او قلمدر . واو قلم اونلری بچندریور ، واقعا پاشالر کبی دکل ، لکن انسانلر کبی بچندریور ...

افندیلر ، سوزیمی بتیررکن ، ادبیاتمزك الك عمومی اولان برصنعتی اوزرینه نظر دقتکزی جلب ایتمك ایسترم . شعر ، نثر ، حکایه ویا تیاترولریمزده برخاصهٔ ممتازه واردر . بوخاصه ، افندیلر صاغلاملق ، کنجلك ، دینجلك ، قوت ، جرأت وامیددر . بزم شاعریمزده ، ناثرمزده اصلا آغلاماز : دنیانك فنا ترتیب اولنیشندن ، فلکك ظلملرندن شکایتلریمز پك آزدر . بز بوتون بو خوشمزه کیتمه‌ین شیلرله ، کوله کوله جنکلشیورز ؛ دنیانك فنا ترتیب ونظامنی ، فلکك مظالمنی ، کندی قوتمزله بتیرمك ، ایلشدیرمك استیورز ؛ ادبیاتمز ، بو ترقیسزلکلرك احساسی ، بو مظالمك ازاله‌سی ایچون یوللر کوستریور .. حیاته ، حیاته حاکم نه قدر جرأتکار وشطر برنظرله باقدیغمزی ارائه ایتمك اوزره سزه عبداللهك شو درت مصراعنی اوقویه‌یم .

جیرلی جیرلی اوله‌رمن مین اولکانده‌ده ،
دشمی قالمام عزرائیلنی کورکانده‌ده :
« بزکیته‌بز ، سز قالاسز ! » دیب جرلارمن ،
جسدمنی توفراق برله کومکانده‌ده ! .

بو اعتماد نفسك ، بو شطارتك بو جرأتك ، بوجنکجولغك منبعی کنجلك ، هر کنجده کوریلن قوت ؛ قابنه صیغیشه‌میوب

طاشان قوتدر . بزم شمال توركلری کنجدر . بو کنج ملت ، پارلاق بر امل حیات چرپنیور ؛ املنه قاووشمق ایچون هر درلو موانعی دفع ایده‌جکنه ، بوتون حائللری قیروب ییقاجغنه تماماً مؤمندر ؛ بو ایمان ایله قوی وشاطر ، کولیور ، شرقی چاغریور ، حتی عزرائیلی کوریرکن بیله شرقی چاغریور ، غوغا ایدیور ، حرکت ، یاشیور . بو شطارت ، بو تغنی ، بو غوغا ، بو حرکت ، الحاصل حیات ... ایشته افندیلر ، بزم ادبیاتمز !..

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

فیآتی ١ غروشدر

32